

Петро Пиріг

ПРО ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ ЗА ДОБИ РУЇНИ

У статті порушено проблему становища України в другій половині XVII століття. Йдеться про відносини з нею Росії, Польщі, Туреччини, Криму тощо. Висвітлюється внутрішньо-та зовнішньополітична діяльність українських гетьманів.

Період української історії другої половини XVII ст. відомий в історіографії як доба Руїни. За наступників Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) у результаті загарбницької політики магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, султанської Туреччини й Кримського ханства, з одного боку, і гострих внутрішніх протиріч, викликаних чварами й боротьбою старшинських угруповань за оволодіння гетьманським престолом, – з іншого, над Україною нависла серйозна загроза втрати територіальної цілісності [1]. Цей процес був започаткований підписанням Іваном Виговським (1657–1659 рр.) Гадацького договору (вересень 1658 р.) та Юрієм Хмельницьким (1659–1663 рр.) Слободищенського трактату (жовтень 1660 р.) з Річчю Посполитою [2].

У 1663 р. цілком очевидним став розкол України на дві частини. На Ніжинській "чорній" раді 18 червня Івана Брюховецького обрали гетьманом Лівобережжя (1663–1668 рр.). На Правобережжі зміцнювалась влада номінального генерального писаря й королівського секретаря Павла Тетері. Влітку 1662 р. Ян II Казимир надав йому право на "вибирання індукти й евекти у воєводствах окраїнних, тобто Брацлавським, Київським і Чернігівським на пашах і коморах від товарів, що ввозяться і вивозяться" [3]. А на початку 1663 р. Генеральна рада обрала П. Тетерю гетьманом Війська Запорозького, який згодом присягнув на вірність польському королеві: "Я, Павло Тетеря, присягаю Пану Богу Всемогутньому у Трійці святій Єдиному, що на тому уряді гетьманства військ ЙКМті [запорозьких] мені підлеглим. Найяснішому Янові Казимирові, королеві польському і шведському, князю литовському, руському etc. і всієї Речі Посполитої, Корони Польської і Великого князівства Литовського, вірним, зичливим і слухняним буду, всіляких сторонніх протекцій і панів зрікаюся і жодної не маю обирати іншої, окрім короля ЙМСті і Речі Посполитої Польської" [4].

В історіографії відсутня єдина точка зору в поглядах на діяльність П. Тетері. В. Газін, Я. Дашкевич, В. Смолій, В. Степанков, Е. Юрков вважають його "визначним державним діячем України, хитромудрим політиком". На думку В. Антоновича, В. Беца, М. Грушевського, В. Герасимчука, В. Горобця, В. Липинського, І. Крип'якевича, Т. Яковлевої, З. Вуйцика, Тетеря – "вірний васал польського короля, пропольський гетьман" [5]. П. Тетеря був для Польщі своєю людиною, і Ян Казимир покладав на нього великі надії. Про це свідчить той факт, що, коли під час перебування з військом на території Лівобережної України в липні 1664 р. король дізнався про повстання на Правобережжі проти гетьмана, він розпорядився, щоб "будь-яким способом Тетеря залишився", і відправив йому на підмогу значні військові сили. Протягом усього періоду гетьманування П. Тетеря визнавав

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор
(м. Чернігів).

зверхність над собою "королівської милості". Тому не дивно, що кримський хан вважав його "королівським гетьманом, а не козацьким" [6]. І незабаром він позбувся гетьманської булави (1665 р.).

Після втечі П. Тетері в Польщу гетьманом Правобережної України став сотник Медведівської сотні Черкаського полку Степан Опара. Однак цю посаду він обіймав лише протягом двох місяців (з 11 червня по 18 серпня 1665 р.). Політична діяльність С. Опари була справжньою грою. Як зазначав польський історик В. Маєвський, він "пробував лавірувати між Брюховецьким, поляками і татарами, намагаючись здобути якнайбільше користі" [7]. Влітку 1664 р. С. Опара допомагав лівобережному гетьману в поході останнього на Правобережжя з метою підкорення його своїй владі. Наступного року він визнав протекцію польського короля, присягнувши йому в Лисянці. Ставши гетьманом, Опара пішов на зближення з турками й татарами [8]. "В союзі з татарами і під протекцією Порти" [9] він сподівався залучити на свій бік Лівобережну Україну. Однак після невдалих штурмів містечка Мотовилівки, яке мало важливе стратегічне значення на шляху просування на Лівобережжя, татари заарештували гетьмана: "18 дня серпня той Іуда Опара з усією старшиною їздив того ж дня до мурз на раду, і ще неподалік від наметів стали татарове в строях і, не допустивши до наметів мурзиних, стали Опару грабувати й всю його старшину і в одних сорочках до мурз повели, також його радників зв'язали, а йому як Іуді другому подарували кайдани на шию і залізо на ноги" [10].

При підтримці татар володарем гетьманської булави на Правобережжі став черкаський полковник Петро Дорошенко (1665-1676 рр.), який відіграв неабияку роль в усуненні з престолу свого попередника. Новий гетьман одразу ж продемонстрував прихильність до Яна II Казимира [11]. Виношуючи плани щодо підкорення своїй владі Лівобережної України, він схилив і її населення до підданства польському королеві. Однак П. Дорошенко не поділяв інтересів Речі Посполитої щодо України. У Польщі він вбачав лише свою суперницю в оволодінні нею. На старшинській раді, що відбулася взимку 1666 р., гетьман запропонував одобрити висунуту ним програму, згідно з якою Україна повинна була повністю звільнитись від "ляхів" [12]. П. Дорошенко мріяв про об'єднання Правобережжя й Лівобережжя під протекторатом Туреччини. Для здійснення цих планів гетьман покладав великі надії на татар. Коли з приводу з'їзду російських послів і польських комісарів для переговорів про мир передбачалось обопільне припинення військових дій і "от Полских и Литовских комисаров присланы к изменнику Дорошенку листы, чтоб Дорошенко с Заднепрскими Черкасы не ходил войною на сю сторону Днепра на его великого государя, его царского величества, в Малоросійские города, и Дорошенко де говорил: мне де гетманство дано не от королевского величества и не от гетманов, а дано де ему гетманство от хана Крымского, и надежду де всякую держит на хана Крымского".

Проте плани гетьмана щодо об'єднання Правобережної й Лівобережної України під протекторатом Туреччини виявились нереальними і щодалі вони терпіли поразку. Після тривалих переговорів Росія й Польща 30 січня 1667 р. уклали Андрусівське перемир'я, основні умови якого зводилися до такого:

- Росії поверталися Сіверська земля і Смоленськ;
- у її складі залишалися Лівобережна Україна і Київ;
- Правобережна Україна залишалася під владою Речі Посполитої;
- правом управління Запорожжям однаковою мірою наділялися Росія й Польща

[13].

Фактично Запорожжя управління з боку Речі Посполитої не визнавало.

Після Андрусівського перемир'я "факт існування двох гетьманів як би закріплювався, отримував стійкість" [14].

На Лівобережжі гетьманську булаву продовжував утримувати Іван Брюховецький, котрий ніяк не міг змиритися з Дорошенком та його планами. Брюховецького підтримувала Москва. До українських міст прибули російські воеводи з

ратними людьми, одним із головних завдань яких був захист їх від ворогів.

Слід зазначити, що воеводи й ратні люди брали активну участь у відбитті польської, турецької й татарської агресії на Україну. Часто вони воювали разом із козаками Лівобережжя. Українське населення приймало воевод і ратних людей за реальну силу, здатну врятувати їх від частих ворожих нападів [15].

Однак воеводи виражали насамперед інтереси панівних станів, представниками яких вони були самі. Поступово воеводи почали зловживати своїм становищем, посилили наступ на трудове населення, наклавши на нього податки й повинності. Невдовзі виявилось втручання воевод у старшинські побори.

Щоб зміцнити своє становище і побоюючись втратити владу, І. Брюховецький у 1668 р. розпочав проти воевод справжню війну, став "воевод от негож самого введених убивать" [16]. Але в кінцевому рахунку гетьман отримав поразку. Відтоді він віддався під покровительство турецького султана з проською прийняти його в підданство на умовах васальної залежності. І. Брюховецький заручився підтримкою також і з боку Криму. При підтримці татар у травні 1668 р. він зі своїми козаками вже було вирушив під Котельву для боротьби із російським військом на чолі з Г.Г. Ромодановським. Брюховецькому здавалося, що доля подарує йому успіх. Але на початку літа 1668 р. на Лівобережжя, сподіваючись об'єднати його з Правобережною Україною під протекторатом Туреччини, з'явився Петро Дорошенко. І. Брюховецький зі своїм військом стояв у цей час під Опішню. Тільки-но Дорошенко наблизився до його табору, як козаки Брюховецького повстали проти свого начальника і вбили його. Гетьманом лівої й правої сторін Дніпра 8 червня 1668 р. був проголошений П. Дорошенко.

Дорошенкові здавалося, що він повністю досяг свого. Проте Лівобережна Україна, особливо її північна частина, не могла змиритися з тим становищем, що буде під протекторатом султана. На підставі попереднього досвіду вони вважали, що Україна повинна йти на зближення з Росією [17].

У цей час із Правобережжя долинули тривожні відомості про напад татар, і П. Дорошенко негайно вирушив туди, залишивши на лівому березі своїм наказним гетьманом чернігівського полковника Дем'яна Ігнатовича-Многогрішного. Симпатії останнього були пронизані почуттям поваги до Москви. За підтримки чернігівського єпископа Лазаря Барановича він і спрямував на неї свій погляд. Невдовзі в Новгороді-Сіверському відбулася старшинська рада. Многогрішного було обрано "гетманом северским".

Запорожжя підтримало претендента на гетьманську булаву Петра Суховієнка (Суховія) (1668-1669 рр.), котрий виступав як ставленик Кримського ханства. До нього приєдналися Лубенський, Миргородський і Полтавський полки. Орди "бусурман", які допомагали Суховію, "спустошив тот край Заднепрській (Лівобережжя. – П.П.) долгим своим стояніем, перешли и на сю сторону (Правобережжя. – П.П.)", сподіваючись завоювати "самый Чигирин".

Дорошенко не міг примиритися з цим. Він вступив у боротьбу з Суховієнком, яка тривала більше року. За цей час Дорошенко остаточно втратив Лівобережжя [18].

Тим часом у Новгороді-Сіверському відбулася рада за участю старшини Чернігівського, Стародубського й Ніжинського полків, на якій "совершенным гетманом" Лівобережжя було обрано Дем'яна Многогрішного (1668-1672 рр.). Москва теж визнала це. Становище в Україні склалося так, що "одни к сему Северскому гетману (Многогрішному. – П.П.), другіе к Дорошенку, а третьи к Суховію".

Після поразки Суховієнка його козаки зібрались на раду в Умані й проголосили гетьманом Михайла Ханенка (1669-1674 рр.), який напередодні був уманським полковником.

Новий гетьман не підтримував Дорошенка. Свого союзника у боротьбі з ним він бачив в особі Дем'яна Многогрішного. У листі від 30 липня 1669 р. Ханенко закликав лівобережного гетьмана "с теми полковники заднепрскими совокупаь, к берегу Днепра под Чигирин приходити", щоб основними силами виступити

проти Дорошенка, який, за його висловом, "за чин стоячи, щоб не отдать никому, а выправляючи себе вечное гетманство без изволения и совета всех нас, так сее стороны как и тое стороны полковников, подписав руку турскому салтану, доби-ваючись панства, в подданство ... Украину поддал". "Почасту Дорошенку докучати" Ханенко просив й переяславського полковника Дмитра Райчу [19].

Д. Многогрішний не підтримував дій П. Дорошенка, однак допомагати Ханенку не став: "А что меня Ханенко, гетман тое стороны, просит, чтоб я ему на Дорошенка помочи подал, то я о том и не мышлю, пусть сами меж собою управятся", – писав він цареві. Дем'ян Многогрішний невдовзі сам вступив у боротьбу з П. Дорошенком.

Навесні 1672 р. спалахнула велика війна. Проти Речі Посполитої виступили Туреччина, Крим і Правобережна Україна. У похід вирушив сам султан Магомет IV зі стотисячною армією. До нього приєдналися 50 000 татар на чолі з ханом Селім-Гіреєм і 1200 козаків під керівництвом Дорошенка. Незважаючи на стійкий опір польських військ, у липні 1672 р. Дорошенко розгромив на Поділлі шеститисячний корпус на чолі з Лужицьким і козаків Ханенка, які протистояли йому. З'єднавшись під Кам'янцем, Дорошенко і Селім-Гірей незабаром зайняли цю, на перший погляд, неприступну фортецю. Потім вони підкорили ряд міст Галичини, які здавалися їм без бою. У кінцевому рахунку були вироблені ратифіковані невдовзі султаном умови миру, за яким Польща повністю відмовилась від своїх претензій на Поділлі, що стало провінцією Туреччини, і Правобережну Україну, яка повністю переходила під султана.

П. Дорошенко повернувся до Чигирини, заявивши, що з Річчю Посполитою і Ханенком покінчено. Однак сили його теж були вкрай виснажені. Дорошенко змушений був задовольнитися лише напівспустошеними Брацлавщиною й Київщиною. Незабаром гетьмана охопив розпач від турецького протекторату [20].

На Лівобережжі тим часом відбулися серйозні зміни. Дем'ян Многогрішний за підбуренням старшини був звинувачений у зв'язках із Дорошенком і намірах піддатися під протекцію Туреччини. У ніч з 13 на 14 березня 1672 р. його заарештували й відправили в Москву, а згодом – до Сибіру. Новим гетьманом був обраний активний учасник змови проти Многогрішного генеральний суддя Війська Запорозького Іван Самойлович (1672-1687 рр.).

Щойно після арешту Д. Многогрішного в Україні стало відомо, що мрії відносно зайняття гетьманського престолу виношував "запорозький вождь", кошовий отаман Іван Сірка. Невдовзі ця звістка долинула й до Москви. Там добре знали про військовий талант Сірка, його неабиякий авторитет серед козаків. Водночас кошовий був відомий як людина неспокоїної вдачі й крутого норову з прагненням до повної незалежності. Противники кошового отамана в особі І. Самойловича, П. Дорошенка та їх прибічників ужили всіх заходів, аби гетьманська булава не потрапила до його рук. Безпосередньо долю І. Сірка вирішив полтавський полковник Федір Жученко. Після розгрому белгородської орди отаман без супроводу козаків поспішав до боярина Г. Ромодановського, щоб здати йому захопленого в полон мурзу Тенмамбета. На території Лівобережжя, якою пролягав шлях Сірка, Ф. Жученко 19 квітня 1672 р. "внезапно напал на него, схватил, оковал железами и отвёз в Батурин". Через два дні про це повідомили царя. І. Самойлович, І. Домонтович та П. Забіла звинувачували І. Сірка в тому, буцімто він прибув на територію Лівобережної України "для всеяния между народом бунта, а также и для того, чтобы склонить Полтавский и Гадячский полки на сторону Ханенка". Олексій Михайлович у грамоті Г. Ромодановському зазначав, що "генеральная старшина и все войско запорожское и чернь того Ивана Сирка хотят обратъ гетманом", і розпорядився доставити його в Москву, звідки кошового отамана направили до Сибіру, в м. Тобольськ [21].

У 1672 р. Туреччина завдала нищівного удару Речі Посполитій. Велику небезпеку вона становила й для України. Загарбавши Кам'янець, турки погрожували йти на Київ. Росія й Польща вирішили допомагати одна одній у боротьбі зі спільним

ворогом. Обидві сторони згадали про запорожців і кошового отамана. На порядку денному постало питання про повернення І. Сірка із заслання. Польський посол Х. Ковалевський говорив у Москві в липні 1672 р. про його "общую услугу" цареві й королю: "Тот Сирко, служа обоим великим государям, непрестанно над общим неприятелем, над крымским ханом, промысл чинил и взял было мурзу, за котораго ему давали выкупа 50 человек ясыря да 3 000 ефимков; но по наученью изменника Дорошенка того Сирка в черкасских городах ограбили и мурзу отняли; кроме того, взяли у него 400 золотых да 7 лошадей и послали его к царскому величеству, назвав его безвинно бунтовщиком. А теперь Дорошенко писал белгородской орде и татарам (крымским), чтобы они шли к нему безопасно, потому что он того Сирка извел и помешки-де уже от него им не будет" [22]. Самі запорожці в листі до І. Самойловича "все смиренно и покорственно просили его, как благодетеля своего, донести прошение к его царскому пресветлому величеству, чтобы Сирко, по его челобитью, отпущен был к козакам для лучшаго промыслу над неприятелем" [23].

Врешті-решт Сірка відпустили в Україну. І він завзято боровся з її ворогами.

Завоювавши Правобережжя, турки спільно з татарами здійснювали часті набіги й на Лівобережжя. У будь-який момент вони могли розпочати війну і за цю частину України. Московський уряд постійно тримав Лівобережжя в полі зору і докладав великих зусиль для зміцнення його обороноздатності. Зокрема, в 1672 р. Олексій Михайлович надіслав накази боярину Г.Г. Ромодановському, думному дворянину І.І. Ржевському (Ніжин), а також у Чернігів, згідно з якими зобов'язував воевод, "смотря по вестям", давати "на оборону" від ста до двохсот ратних людей [24].

Наприкінці жовтня 1672 р. ніжинський протопоп С. Адамович, звертаючись до царя за наданням допомоги для відбиття турецько-татарської агресії, зазначав: "Прибавляйте сил Киев, в Переясловл, в Нежин и в Чернигов; ведаешь твоя милость непостоянство наших людей; лучше держатися будут, как государские силы в те города прибавят" [25].

У кінці цього ж року у відповідь на подібну просьбу гетьмана Івана Самойловича Олексій Михайлович розпорядився послати воеводами в Україну досвідчених у військовій справі людей. У великі міста їх було відправлено навіть по два: у Чернігів – князя Семена Андрійовича Хованського й Гната Ієвлевича Чапліна; в Ніжин – князя Семена Юрійовича Звенигородського й Аверкія Сидоровича Опухтіна [26]. У випадку ж, коли нависне безпосередня загроза Києву й іншим українським містам з боку турецького султана і кримського хана, цар обіцяв: "Пойдём своею государскою особою со всеми нашего царского величества подданными ... с бояры и воеводы, и всего государства нашего ратными людьми учнем стоять" [27]. Гарантію того, що від "воевод и от ратных людей городових оборона будет", цар давав і надалі [28].

Воевода Іван Іванович Ржевський здійснював велику роботу з укріплення міста Ніжина. Восени 1672 р. він організував ратних людей приказів Семена Родишевського, Бориса Глібова, Михайла Полянського й Павла Глібова на виконання робіт по укріпленню Покровського земляного пригороду "для отпору неприятельских людей". Вони поправили насип, розчистили рів, зробили "в подошевом бою шесть пушечных окон", а "в верхнем бою ... три окна пушечных". На випадок "приступного времени" були зроблені "вылазки", двері з бійницями [29].

Річ Посполита, втративши Правобережну Україну, ніяк не могла заспокоїтися. Дещо оговтавшись від поразки, вона невдовзі розпочала підготовку до нових битв. Зібравши й добре озброївши 40-тисячне військо, Ян Собеський разом із ним, а також 12-тисячним литовським корпусом пішов війною на Туреччину. У листопаді 1673 р. турецькій армії під керівництвом Гусейна-Паші було нанесено значно-го удару під Хотиним.

І. Самойлович не бажав ділитися владою з П. Дорошенком. Він сподівався відібрати в нього Правобережжя й з'єднати його із лівобережною частиною України під своїм началом. Використавши момент, коли Річ Посполита й Туреччина

воювали між собою, І. Самойлович, заручившись підтримкою російського уряду, розпочав війну за Правобережжя.

У розпал суворой, морозної зими 1674 р. російські війська й козаки під керівництвом І. Самойловича об'єднаними силами рушили в похід проти Дорошенка. Наприкінці січня вони перейшли Дніпро. Великі бої зав'язалися під Черкасами. Козаки Дорошенка чинили стійкий опір, особливо "обозный его Гулак", який ніяк "не хотелся здати". Однак "теды як учинили добровольний без примушення войска приступ, ораз взяли два пригородки, а в третем за живим Богом ледве душами одпросилися и виконали присягу з нами в соединеніи бити" [30]. Канівський полк з часом також перейшов на бік Самойловича, якого в березні 1674 р. проголосили гетьманом обох сторін Дніпра.

Цікаво, що учасниками епопеї, направленої проти Дорошенка, були ніжинські козаки на чолі з полковником Пилипом Івановичем Уманцем. Однак воювати доводилось дуже важко. І тому, як довідуємось із універсалу від 15 лютого 1674 р. [31], серед ніжинського козацтва під час кампанії 1674 р. мали місце й випадки дезертирства. Деякі козаки, відмовившись від участі в боях, залишилися у Ніжині. Полковник зазначав, що такої розпущеності у війську ще ніколи не було, і з почуттям глибокого занепокоєння засуджував зрадників. Для наведення порядку Уманець відправляв у Ніжин полкового хорунжого Григорія Назаренка, наділяючи його повноваженнями щодо прийняття найжорсткіших заходів відносно непокірливих. Одночасно полковник давав розпорядження місцевій владі відправити до Канева підводи з борошном. У листі від 28 лютого 1674 р. він висловлював вдячність війту, бурмистру і райцям за "прислане овса, горелки" і знову просив "хочай столк овса еще прислати для коней гарматних, которие тут застают в Каневе на услуге его цар. вел. пресв. войска Запорозкого" [32].

На початку літа 1674 р. російські війська під керівництвом Г.Г. Ромодановського й козаки І. Самойловича оточили П. Дорошенка в Чигирині. Останній прийняв рішення відстоювати свої позиції до кінця. Сподіваючись на турецько-татарську допомогу, він не здавав місто.

Дізнавшись про тяжке становище Дорошенка, султан, який був задіяний у поході на Польщу й перебував у цей час на території Молдавії, невдовзі вирушив на Правобережну Україну. В таких умовах російсько-козацьке військо змушене було зняти облогу Чигирини і в спішному порядку попрямувало на Лівобережжя.

Але на початку осені 1676 р. 30-тисячне російсько-козацьке військо знову підступило до Чигирини і визначило подальшу долю Дорошенка. 16 вересня 1676 р. він здав гетьманську булаву І. Самойловичу, його і політичній кар'єрі настав крах.

У жовтні 1676 р. закінчилася польсько-турецька війна, яка тривала чотири роки. Але проблема Правобережної України залишалась не вирішеною. Незабаром війна за неї розпочалась між Туреччиною – з одного боку, і Росією та Лівобережжям – з іншого.

Польща вимагала від султана повернення всього Правобережжя під свою владу. Вона була дуже занепокоєна політикою Порти, спрямованою на створення на території Київщини й Брацлавщини князівства Малої Русі на чолі з колишнім гетьманом Юрієм Хмельницьким, який з 1669 р. перебував у турецькому полоні.

Результатом тривалих переговорів між Варшавою та Стамбулом стало підписання 7 квітня 1678 р. Константинопольського трактату, за яким "Україна, взята в давніх своїх границях щодо виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданним моєї (султана. – П.П.) Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Павлоч повинні залишитись під Польщею" [33].

Туреччина вважала Правобережжя своєю власністю, а козацького гетьмана – своїм підданним. Москва категорично не погоджувалась із цим. Однак виснажена тривалими війнами з Річчю Посполитою й Швецією, вона не була в змозі вести боротьбу із сильною ще Османською імперією. На відправлених до Стамбула московських послів, яких очолив стольник А. Проскуров, покладалося завдання

відстоювати права Росії щодо України, яка "з найдавніших часів належала до князів руських і київських, але пізніше відійшла від них, а в 1654 р. знову вернулась під владу царя", а в 1667 р. государі "всієї Русі" за власним бажанням відмовилися від її більшої правобережної частини: "... Козаків з другого боку (мається на увазі Правобережжя) Його Царська Величність звільняє від присяги, виконаної собі на підданство". Відомий російський дипломат О.Л. Ордин-Нащокін вносив пропозицію "з султаном турським царству Московському шукати міцного миру". Цим була дуже стурбована Річ Посполита, яка боялася втратити свої інтереси щодо України. Але коли навесні 1678 р. стало відомо, що Росія не збирається віддавати полякам Правобережжя, Польща вирішує покращити відносини з нею і примусити її виконувати умови Андрусівського перемир'я.

17 серпня 1678 р. було укладено новий договір між Польщею й Росією, що підтверджував основні положення договору 1667 р. Проблема "вічного миру" вирішувалася й на засіданні польських та російських дипломатів, яке відбулося в Гродно 31 січня 1679 р. Річ Посполита ставила питання про повернення Києва. Однак російські послы заявили, що Київ і все Правобережжя вона сама віддала туркам і тому не має жодного права вимагати їх повернення [34].

Тим часом І. Самойлович іменував себе "гетьманом обох сторін Дніпра" і проводив власну політику щодо Правобережної України, важливе місце в якій посідали так звані "великі згони" місцевого населення на Лівобережжя. Академік І.П. Крип'якевич зазначав, що за наказом гетьмана "сотні й тисячі народу переселено на лівий берег Дніпра – це був славний "згін", пам'ять про який довго трималася в народі" [35].

Слід зазначити, що масове переселення правобережного населення на південні землі Лівобережної України в Лубенський, Миргородський і Переяславський полки розпочалося в 1672-1674 роках після чергового спустошення польсько-шляхетськими й турецькими військами Правобережжя. С. Величко з приводу цього зазначав: "Останок народа, в городах и поветах тамошних через турчина незачепаних бившаго, разсуждаючи свою недолю, а ни от кого згола жадной милости и оборони себе не надеючися, турецких зась даней людми и детми, по учиненому того лета образцу, що рок от себе сподеваючися, многими купами и таборами зо всех поветов собирался, и болесними серцами, а слезоточительными очима вечне з своїми красними тамошними селеніями и угодіями пожегнавшися, що живо на сюю Днепра сторону переберался и где улюбя, по розных сегобочных полках украино-малороссийских для житія своего избирал и заседал месца; а особливе в полку полтавском засел на реце Орели новими городами ... и вся сегобочная Украина, пред тим малолюдствовавшая, от того времени тогобочными людми украинскими наполнилася и умножилася" [36].

У вересні 1675 р. жителі Ольхівки й Звенигородки на тисячі підвід переправились через Дніпро, маючи наміри поселитися на лівобережних землях. Таке ж бажання виявили в жовтні цього року козаки й селяни Брацлавського й Торговицького полків.

Незважаючи на серйозні протидії правобережної адміністрації, переселенський рух із року в рік посилювався. Протягом 1675-1676 рр. на Лівобережжя перейшли 500, а згодом ще 200 сердюків разом із своїми сім'ями із полку Ф. Мовчана, а також багато мешканців Уманщини. Спочатку вони зупинились у Київському полку, а згодом були розселені й по інших полках. Царський уряд запропонував переселенцям, щоб вони закликали переходити на Лівобережжя й своїх родичів. Переселенським рухом були охоплені Лисянка, Крилів, місцевість навколо Черкас, Канева, а також інші райони Правобережного Подніпров'я.

Бажання перейти на лівобережні землі виявило багато мешканців Правобережної України під час турецько-татарської агресії в 1677 р. Зокрема, наприкінці цього року на лівий берег Дніпра перейшла сотня кінних козаків полку О. Гоголя разом із сотником Богуненком. Дозвіл на переселення отримали від лівобережного гетьмана козаки піхотного полку В. Іваненка.

До 1680 р. на Лівобережжі зібралося понад 20 000 іще не розселених сімей із Правобережної України. І. Самойлович виношував плани щодо поселення їх на Слобожанщині й підпорядкуванні територій, виділених для переселенців, йому. Однак Малоросійський приказ не погодився з цим. Російський уряд хотів розмістити переселенців у південних районах краю й створити із них Полатовський полк для оборони південних рубежів держави від нападів кримських орд. Перейти на Слобожанщину побажали 10 000 сімей біженців. Царський уряд уже визначив устрій та умови їхнього життя на новому місці: "А воеводам у них до указу не быть, а ведати их полковнику и сотнику кого они меж себя выберут и торговать в тех городах всякими товарами безошлинно, и суд черкасам (українцям. – П.П.) держать по своим прежним обычностям безоброчно и полковые службы не служить и полатовского дела не делать, и податей и оброков никаких не платить, кроме того, что строить свои города" [37]. Проте з невідомих причин цей план не був реалізований. І сім'ї залишилися на Лівобережжі. Переселенський рух із Правобережної України не припинявся й надалі.

І. Самойловичу доводилося витрачати багато зусиль для продовження боротьби із внутрішніми ворогами, які заважали його політичній діяльності. Одним із них був колишній правобережний гетьман Михайло Ханенко (1669-1674 рр.), який свого часу "клейноди військові, булаву і бунчук ... з рук своїх здав" на користь Самойловича. Будучи у "відставці", він мешкав на Лівобережжі й підтримував зв'язки із Яном III Собеським, не залишаючи надій на повторне оволодіння гетьманською булавою. Самойловичу вдалося перехопити листи Ханенка до короля. На допиті Ханенко зізнався генеральному судді про незаконність своїх дій [38].

Далеко не послідовну політику проводив полковник Є. Гоголь. За свідченням джерел, його чекав на допомогу Гусейн-паша під час битви з військом Я. Собеського під Хотиним восени 1673 р. Наступного року Є. Гоголь був серед дорошенківців, які захищали Корсунь. Але з наближенням військ І. Самойловича й Г. Ромодановського він перейшов на бік лівобережних козаків і склав присягу на вірність російському цареві, прохаючи оборонити Правобережжя від поляків [39]. Згодом він знову прийняв зверхність Дорошенка й турецького султана. А восени того ж 1674 р. полковник присягнув на вірність польському королю Яну III Собеському. Текст присяги яскраво засвідчує її антитурецьку й антиатарську спрямованість: "Присягаю пану Богові всемогутньому, в святій Трійці єдиному, що найяснішому Янові III, з Божої ласки королеві польському і Великого князівства Литовського, і найяснішим його королівським наступникам, також Речі Посполитій вірним буду до останньої краплі крові моєї та відрікаюсь протекції турецької і татарської, ані приймати її більше не буду, навпаки скільки матиму сил і розуму, спрямую їх на викоринення бусурман з держав його королівської милості" [40].

Королівським універсалом від 4 квітня 1675 р. Гоголя було призначено наказним гетьманом, до обов'язків якого входило "управляти, запобігати ворожим задумам, забезпечувати спокій і послух у містах, боронити від безправ'я і розбоїв, чинити кожному справедливість, непослух карати, додержуватися даної королеві присяги, бути щодо нього доброчесним і вірним" [41].

Під його управління входили Брацлавський, Кальницький, Могилівський, Уманський городові полки й охотницькі полки Барабаша, Артиша і Кваші. Але було цілком очевидно, що Польща практично не вирішувала проблем функціонування Українського гетьманату на Правобережній Україні. І Є. Гоголь прийшов до висновку, що "потрібно нам пану гетьману задніпровському (І. Самойловичу. – П.П.) поклонитися", а отже, перейти на службу цареві Федору Олексійовичу. Це питання мало вирішити посольство, відправлене старшинською радою до І. Самойловича. Однак будь-якого рішення з даного приводу на переговорах не було прийнято. Відтоді розпочалося переманювання на бік Гоголя козаків з Лівобережжя. Для активізації цього процесу Варшавський сейм у 1677 р. прийняв постанову, в якій зазначалося: "Нагороджуючи вірних козаків Запорозьких до нас і

Речі Посполитої: послуги і на дальшу Речі Посполитій заслугу зберегти, обіцяємо їм, і ухвали Сейму теперішнього постановляємо, місця певні в Україні для осідання і мешкання назначить" [42].

Намагаючись стримати переходи козаків лівого берега Дніпра на Правобережжя, І. Самойлович регулярно закликав полковника І. Новицького слідкувати за тим, аби мешканці прикордонних населених пунктів не потрапляли під вплив Є. Гоголя. Після переходу на Правобережну Україну колишнього переяславського полковника Дмитра Райчі в березні 1677 р. Федір Олексійович настирливо вимагав від гетьмана вживати заходів щодо стримання малоросійського народу "від переходу до Гоголя". Царський уряд навіть вислав І. Самойловичу 10 000 золотих рублів на знак вдячності за перехоплені ним листи Є. Гоголя, адресовані коронному гетьманові Речі Посполитої С. Яблоновському.

Наприкінці 1677 р. кар'єра Гоголя потерпіла фіаско. Його залишили понад 2 000 осіб, перейшовши на Лівобережжя. І. Самойлович заявляв, що зовсім недалеко той час, коли перед ним постане власною персоною й сам Є. Гоголь. І справді, невдовзі його сподівання почали здійснюватись. У листі до І. Самойловича наказний гетьман польського короля погоджувався визнати його владу. "Зараз самого себе твоєї милості віддаю", – писав Гоголь. Але, відчуваючи близьку смерть, він знайшов притулок у Спасо-Преображенському Межигірському монастирі, де й скінчив своє життя на початку січня 1679 р. [43].

Ще в 1670 р. султан Туреччини виношував плани щодо кандидатури на гетьманський престол Юрія Хмельницького, який перебував у почесному турецькому полоні. Однак поразка турецько-татарського війська в боротьбі з П. Дорошенком 1671 р. завадила цьому. На початку 1676 р., коли стало відомо про бажання Дорошенка вступити в підданство російського царя, Мегмед IV надав Хмельницькому титул "князя малоруської України і вождя Війська Запорозького" (1676-1681 рр.). Він отримав від султана також бунчук, булаву, бубон, корогви, печатку на право бути володарем гетьманської булави на Правобережжі. На печатці містився напис: "Печать князівства Малоруського". Через певний час вона якимось чином опинилась у руках І. Самойловича, який затримав її при собі, не відправляючи до царя.

У виданому під час перебування в Адріанополі універсалі від 13 лютого 1676 р. Ю. Хмельницький закликав усе українське населення до підкорення його владі. А наприкінці червня наступного року він у складі великої турецької армії, яку очолював Ібрагім-паша, вступив на територію України [44].

Важливе стратегічне значення для воюючих сторін мала гетьманська столиця Чигирин. У цей час він перебував під владою І. Самойловича й російських воевод. Турки спрямували всі зусилля на те, щоб будь-якою ціною заволодіти містом, а вже потім "посадити" там свого намісника в Україні. Однак облога Чигирини в серпні 1677 р., що тривала протягом трьох тижнів, виявилась невдалою для турецької армії. Військові загони І. Самойловича та російських воевод змусили її відступити. "Якщо ми маємо зруйнувати Чигирин або віддати його ворогові, то радше задалегідь сказати всьому народові в Україні, що він цареві не потрібний! У нас, в усьому народі завжди на устах це слово і стремління, і діло: при кім Чигирин і Київ, при тім ми всі маємо жити у вічному підданстві і вірності, і спокої", – зазначав гетьман [45].

Вдалішим для Османської імперії став другий чигиринський похід, що розпочався в червні 1678 р. Турецьке військо чисельністю понад 120-140 тис. чол. підійшло до Чигирини і 8 липня розпочало його облогу. Внаслідок проведення в Україні загальної мобілізації, під час якої "не тільки козаків у войско гнано, а й міщан і із сел два третего виправовали, й убогшие чотири п'ятого з оружьем і борошном", І. Самойловичу вдалося зібрати 50 000 козаків. 70-тисячне військо мав Г. Ромодановський. Об'єднаними силами вони протистояли турецькій армії, яка здійснювала облогу Чигирини і тривалий час не допускала українсько-російське військо до міста [46]. 15 серпня розпочався генеральний штурм Чигирини, під час

якого загинув його комендант І.І. Ржевський. Він був смертельно поранений осколком ворожої бомби, що відірвав йому нижню щелепу. Місце І. Ржевського зайняв іноземець Патрік Гордон [47].

Витримуючи безперервні штурми, фортеця не здавалась іще протягом тижня, аж поки вороги не зайняли її. Тут же запалали порохові склади, і весь "верхній" замок злетів у повітря, живцем поховавши під руїнами 4 000 турків, яких загалом у ході операції загинуло від 12 000 до 60 000. Втрати росіян становили 3 291 чол. загиблих (разом із полоненими й пропалими безвісти) і 5 431 чол. поранених. Козаків полягло 4 385 чол., поранених було 1 323 чол. Повний реєстр їх зафіксував "Список разных чинов войска Запорожского, убитых или раненых во время Чигиринского похода 1678 года" [48].

Відомий історик Дмитро Дорошенко зазначав, що "трагічний кінець боротьби за Чигирин зробив величезне вражіння на тогочасне українське суспільство. Упадок і зруйнування Чигирини були в його очах немов символом загибелі правобережної козацької України" [49].

Після падіння Чигирини Юрій Хмельницький залишався вірним турецькому султанові. "Краще пити каву турецьку, ніж пиво німецьке", – сказав він львівському митрополиту Й. Шумлянському, який схиляв його перейти у підданство Речі Посполитої. Одержавши допомогу від татар, Хмельницький пішов здобувати інші населені пункти Правобережної України. На початку 1679 р. разом із загонами Білгородської орди він захопив лівобережні містечка Городище, Горошино, Жовтин, перегнав частину населення з-під Носівки й Козельця до Чигирини. І. Самойлович чекав уже наступу турецько-татарського війська на Київ. З метою укріплення міста він навіть віддав розпорядження щодо будівництва фортеці біля Межигірського монастиря. Проте похід Хмельницького на Київ не відбувся. Його загарбницькі акції протягом 1679 р. обмежувались лише висилкою населення Лівобережної України на територію Правобережжя та підпаленням лівобережних містечок. Після короткочасного і вкрай невдалого князювання Ю. Хмельницького на початку літа 1681 р. відкликали до Туреччини, і відтоді він зник зі сцени української історії. Можливо, по дорозі до Стамбула помер, можливо, його стратили турки. Достеменно невідомо [50].

Сили всіх країн, що брали участь у боротьбі за Правобережну Україну (Росія, Польща, Туреччина, Крим), були вкрай виснажені, і всі вони прагнули до бодай короткочасного миру. Першою по шляху до його підписання пішла Польща. Вона уклала Журавненський договір із Туреччиною (17 жовтня 1676 р.), за яким відрікалася на користь останньої від Поділля й Правобережної України (крім Павлоліч й Білої Церкви). У липні 1678 р. Річ Посполита продовжила дію Андрусівського договору з Росією. В обмін за частину Вітебщини й викуп у сумі 200 000 рублів Київ залишався за Москвою. Нарешті, у 1681 р. російсько-українські делегати уклали Бахчисарайське перемир'я терміном на 20 років, за яким кожна зі сторін (Росія, Крим, Туреччина) позбавлялася претензій на територію між Бугом і Дністром (середня й південна Київщина), яка мала залишатися нейтральною [51]. Ці договори стали своєрідним підсумком тривалої боротьби за Правобережну Україну на важливому її етапі.

Після Бахчисарайського договору Правобережна Україна потрапила в управління молдавському господареві Юрію Дуці (1681-1683 рр.), який на боці Туреччини брав участь у Чигиринських походах. Саме тоді в нього з'явилася думка стати володарем Українського гетьманату. Будучи добре обізнаним із ситуацією в Україні, він доти домагався у Мегмеда IV дозволу на управління Правобережжям, аж поки не отримав від нього у червні 1681 р. привілей. "Вчора затверджено господаря Його Милість на державу, придано йому Україну, щоб під його владою була", – зазначав у листі до Варшави від 26 червня боярин О. Балабан [52]. Таким чином, Ю. Дука став намісником султана в Правобережній Україні, яка перебувала у складі турецьких володінь. Відтоді він титулував себе не інакше, як "господарем земель молдавських і земель українських".

Слід зазначити, що Дука вніс значний вклад у налагодження відносин між Туреччиною та Росією, доклав багато зусиль для укладення між ними миру. Свої переконання і впевненість щодо покращення взаємин між цими державами він неодноразово висловлював І. Самойловичу, з яким вів інтенсивне листування ще до зайняття гетьманського уряду.

Ставши гетьманом Правобережжя, Ю. Дука запровадив традиційні форми управління цією частиною України. Своїм намісником (наказним гетьманом) він призначив Івана Дрешнича (Драгинича). А на козацькій раді, що відбулася восени 1681 р. біля Немирова, були обрані запропоновані Дукою й Драгиничем полковники Білоцерківського, Корсунського, Черкаського й Чигиринського полків.

Важливим кроком у політичній діяльності Дуки були заходи, спрямовані на колонізацію Правобережної України. У своїх універсалах він закликав населення переселятися на Правобережжя й обіцяв йому звільнення від податків і повинностей терміном на 5-20 років. І. Самойлович з обуренням зустрів переманювання лівобережних мешканців на другий бік Дніпра. Він розумів, що це негативно позначиться на житті Лівобережжя, й пропонував цареві внести певні зміни до Бахчисарайського договору, згідно з положеннями якого діяв Ю. Дука. Самойлович говорив, що якщо він чинитиме перешкоди переселенському руху на Правобережжя, то Османська імперія може звинуватити його в порушенні турецько-російських домовленостей. "А якщо б ми людей туди (на Правобережжя. – Авт.) пустили (що учинити неможливо), то ця сторона (Лівобережжя. – Авт.) збідніє дуже жителями ... знаю, що більшість для плодотвірної тої землі, з цієї сторони нашої Дніпра йти захочуть", – зазначав "гетьман обох сторін Дніпра".

Будь-які непорозуміння Ю. Дука намагався вирішувати дипломатичним шляхом. Він розгорнув широке листування з І. Самойловичем. Зокрема, 11 січня 1683 р. Дука звертався до нього: "Досить ясний доказ сусідської приязні моєї до Вашої Милості милостивого Пана є в тому, що я, супроти ворожих речей і задатків ... з огляду на свіжо постановлений і тепер потверджений мир між монархами, іду з неодмінним і спокійним сусідством до Вашої Милості, милостивого Пана ... Тепер доходять до нас сюди постійні плачливі скарги від людей, що вийшли на свої місця на цей бік Дніпра (Правобережжя. – Авт.), що там (на Лівобережжі. – Авт.) їхні жінки й діти лишаються у жахливому ув'язненні. Це все діється супроти пактів, постановлених між монархами – найяснішою Портою та їхніми пресвітлими царськими величностями". Третього березня Дука знову звертався до Самойловича, виражаючи стурбованість становищем. Він повідомляв також, що з почестями відправив посла від гетьмана, який перебував у Молдавії [53].

Тим часом зовнішньополітичне становище забезпечило сприятливі умови, переваги в боротьбі за Правобережну Україну для Речі Посполитої. В її руках опинилося фактично все Поділля (крім Кам'янця, що належав туркам). Польський король Ян III Собеський з метою закріплення за собою Правобережжя заходився організовувати вірне йому козацьке військо. Цю справу він доручив призначеному ним же гетьману Степану Куницькому (1683-1684 рр.).

З самого початку своєї діяльності новий гетьман Правобережжя здійснював політику, направлену на колонізацію цього регіону. Його агенти на Лівобережній Україні закликали місцеве населення переходити на інший берег Дніпра й освоювати правобережні простори, насамперед Богуслав, Рокитне, Мошни, Корсунь. За повідомленням польського посла К. Гжимультовського, "Куницький бунтує козаків проти Москви і Самойловича". Стримуючи такі його дії, І. Самойлович піддав смертній карі полтавського полковника, який виявив бажання перейти під владу Куницького. Він також хотів захопити дружину Куницького, яка мешкала на Лівобережжі й допомагала чоловікові в організації переселенського руху із Лівобережжя, але вона вчасно встигла втекти до Немирова, що був резиденцією правобережного гетьмана.

Наприкінці 1683 р. С. Куницький разом із своїми козаками здійснив похід на південну Молдавію, спалив околиці Акермана і Бендер. Однак невдовзі гетьман

натрапив на татар (понад 12 000 чоловік), покинув своє військо й рушив назад в Україну: "утік Куницький під Тобаком разом з кіннотою, а на піших козаків вся орда обрушилась, але вони оборонялися в таборі і пішли потім".

На початку березня 1684 р. в Могилеві відбулася козацька рада, на якій вирішувалося питання про переобрання керівника правобережних полків. С. Куницького вбили, а його місце на гетьманському престолі зайняв Андрій Могила (1684-1689 рр.), який до приходу на Правобережжя був "присяглий товариш з рядових компанійських козаків регіменту його милості пана гетьмана" І. Самойловича.

У цей час Польща продовжувала здійснювати політику, спрямовану на посилення свого впливу в Молдавії й Волощині. Навесні 1684 р. новий гетьман вирушив у похід на допомогу волоському господареві. Але він виявився невдалим. Військо А. Могили було вщент розбите татарами (кількість вбитих і поранених становила понад 3 000 чоловік). Відтоді полки Правобережжя охопило велике невдоволення, що призвело до масового переходу козаків на Лівобережну Україну. Цьому значною мірою сприяла політика гетьмана І. Самойловича. Навесні 1684 р. він наказав переяславському полковникові П. Полуботку відправити в Немирів бориспільських козаків братів Яковенків "для повернення війська" й самого А. Могили. Після їх п'ятиденного перебування там правий берег Дніпра залишили тисячі козаків. Хвилю переселенського руху на Лівобережжя посилювала також компрометація І. Самойловичем А. Могили як козацького гетьмана. Він постійно називав його "зрадником", "дурнем Могиленком", який ніколи "не має розуму" [54].

6 травня 1686 р. між Росією й Річчю Посполитою було укладено "вічний мир" і союз їх проти Туреччини й Криму. Його умови назавжди закріплювали за Росією Київ і Запорозжя. Польща відрікалась від будь-яких претензій щодо Лівобережної України. Значна ж частина правобережної території залишалась під польською владою [55].

Після укладення договору Москва поставила питання про скасування гетьманського уряду на Правобережжі. Наприкінці літа 1686 р. до Варшави надійшла складена з ініціативи І. Самойловича царська грамота з вимогами до польського уряду заборонити А. Могилі йменувати себе запорозьким гетьманом, а також не дозволяти втікачам із Лівобережжя поселятися на правому березі, а тих, що потрапили туди після підписання "Вічного миру", відправити в царські володіння. А на переговорах у вересні-грудні 1686 р. з нагоди ратифікації "Вічного миру" ставились питання, аби й "Могиленка в сторону царської величності повернути".

Тим часом правобережні полки взяли активну участь у поході польської армії на Волощину. А влітку 1687 р. А. Могила разом із правобережними козаками тримав в облозі м. Кам'янець-Подільський (там перебувала турецька залога), звідку привів своє військо "з великою славою". Допомогу йому надавали "сіверські" й запорозькі козаки [56].

За планами Росії, Польща, Австрія й Венеція мали продовжувати боротьбу із турками. А сама вона розпочала активну підготовку спільного походу російських військ та українських козаків на Крим. До нього було залучено стотисячну московську армію на чолі з князем В. Голіциним і 50-тисячну українську армію під керівництвом гетьмана І. Самойловича. Того літа стояла люта спека, зовсім не випадали дощі, дошкуляло палюче сонце. Через відсутність води й корму гинули тисячі коней. Епідемія нещадно косила маси людей. Крім того, татари підпалили степ, що ще більше ускладнило становище. Але навіть і в таких неймовірних умовах військо все ж підійшло близько до Перекопа. Однак воно вже вкрай виснажилось. І тому йти далі й штурмувати місто не було ніякої можливості. На військовій раді ухвалили рішення вислати по 20 000 російських та українських вояк до турецької фортеці Кизикермен, щоб стежити за татарами й перекрити їм шлях в Україну чи Польщу. Головні сили мали відступати назад [57].

Таким чином, похід на Перекоп виявився невдалим і обернувся поразкою для Росії. І. Самойловича звинуватили в зраді. Його кар'єра закінчилась арештом і

засланням до Сибіру. На раді, яка відбулася 25 липня 1687 р., козацьким гетьманом було обрано Івана Мазепу [58].

Відходила в минуле доба горезвісної Руїни.

1. Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663-1687. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича // Николай Костомаров. Исторические монографии и исследования. – СПб; М.: Издание книгопродавца М.О. Вольфа, 1882. – Том пятнадцатый.

Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985.

Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни (1650-1670) // Київська Старовина. – 1993. – № 6.
Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998.

Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003. (Далі: Руїна Гетьманщини ...).

Пиріг П.В. Гетьман Петро Дорошенко і Лівобережна Україна // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2002. – Випуск третій. – С.118-126.

Пиріг П.В. Гетьман Іван Выговський і Чернігівщина // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2003. – Випуск четвертий. – С.86-94 і ін.

2. Див.: Пирог П.В. Гетманы Иван Выговский, Юрий Хмельницкий и Левобережная Украина. – Чернигов, 2002. – С.11, 22-28.

3. Див.: Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська Академія", 2004. – С.44.

4. Див.: Там само. – С.46.

5. Газін В.В. Гетьманство Павла Тетері: спроби подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663-1665): Дис... канд. іст. наук. – К., 2001.

Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С.254-284.

Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 1999.

Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885.

Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.

Герасимчук В. Смерть Івана Выговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. – К., 1928. – Ч.І. – С. 205-216.

Горобець В.В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиміції: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654-1665. – К., 2001.

Липинський В. Твори. – Філадельфія, 1980. – Т.2.

Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.

Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ...

Wojcik Z. The early period of P. Teterja's Hermancy in the Right-Bank Ukraine (1661-1663) // Harvard Ukrainian Studies. – 1979/1980. – Vol. 3-4. – P.958-972.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 48.

6. Герасимчук В. Вказ. праця. – С.206.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 46, 49.

7. Див.: Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 57.

8. Там само. – С. 62, 63.

9. Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1939. – Т.ІІ. – С.41.

10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. – СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1867. – Т.V. – С. 300. (Далі: АЮЗР).

11. Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 66.

12. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992. – Т.ІІ (Від половини XVII століття). – С. 76. (Далі: Нарис історії України).

13. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т.І. – С. 631-643.

14. Єфименко А.Я. История украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – С. 260.

15. Пирог П.В. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века // Отечественная история. – 2003. – № 2. – С. 162-168.

Пирог П.В. Из истории Черниговщины во второй половине XVII века. – Чернигов, 2008.

16. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф.222. – Оп.2. – Спр.38. – Арк.47 (зв.).

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.І. – Спр.54671 (Лаз 342). – Арк.58. (Далі: НБУ. ІР).

17. Пиріг П.В. Чернігівщина в політичних зв'язках України з Росією в середині XVII ст. // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць. – К., 1992. – Вип. 2-3. – С.32-44.

18. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 79-80.

АЮЗР. – СПб, 1875. – Т.VIII. – С. 6-7.

19. АЮЗР. – СПб: Типографія М. Еттингера, 1877. – Т.IX. – С. 43, 44, 48.

20. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 84-85.

21. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У трьох томах. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.2. – С. 331.

22. Див.: Там само. – С. 332.

23. АЮЗР. – СПб: Типографія М. Еттингера, 1879. – Т.XI. – С. 15, 113.

Див.: Яворницький Д.І. Вказ. праця. – С. 333.

24. АЮЗР. – Т.IX. – С. 836.

25. Там само. – Т.XI. – С. 83.

26. Там само. – С. 89.

27. Там само. – С. 90.

28. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр. 58 048. – Арк. 390.

29. АЮЗР. – Т.IX. – С. 648-649.

30. НБУ. ІР. – Ф.61. – Спр.1559. – Арк. 7.

31. Там само. – Арк. 8 (зв.), 9, 9 (зв.).

32. Там само. – Арк. 370, 370 (зв.).

33. Заруба В.Н. Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993. – С. 32.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 21.

34. Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI-XVII вв. – М., 1946. – Т. 2. – С. 143.

Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 56.

Копреева Т.Н. Неизвестная записка А.Л. Ордина-Нащокина о русско-польских отношениях второй половины XVII века // Проблемы источниковедения. – М., 1961. – Т.IX. – С. 197.

Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (1800 г.). – М., 1897. – Ч.3. – С.150.

Галактионов И.В., Чистякова Е.В. А.Л. Ордин-Нащокин – русский дипломат XVII в. – М., 1961. – С. 128.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 22-23.

35. Крип'якевич І. Історія України. – К., 1992. – С. 225.

36. Летопись С. Величко. – К., 1851. – Т.II. – С. 355-356.

37. Див.: Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 43-45.

38. АЮЗР. – Т.XIII. – С. 43, 44, 410.

39. АЮЗР. – Т.XI. – С. 408-411.

Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. – Харків, 1930. – С.407-408.

40. Див.: Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1997. – С. 434.

41. Там само. – С. 439.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 128.

42. АЮЗР. – СПб: Типографія брат. Пантелеевых, 1882. – Т. XII. – С. 533.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 128-129.

43. АЮЗР. – Т. XIII. – С. 90, 142, 436, 580-581.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 129-130.

44. АЮЗР. – Т. IX. – С. 265-266.

Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Т. I. – С. 304.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 140-142.

45. Див.: Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1992. – С. 224.

46. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 129.

Заруба В. Українсько-козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття: Монографія. – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2003. – С.2 92.

47. Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской служб от 1655 до 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 гг. – М.: Университетская типография, 1892. – Часть 2-я (1661-1684 гг.). Перевод с немецкого М. Салтыковой. – С. 128, 162, 163.

Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданных Комиссиею для

- разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 31.
48. Смирнов Н. Россия и Турция в XVI-XVII вв. // Учёные записки МГУ. – М., 1946. – Т. 2. – Вып. 94. – С. 162.
- Горобець С., Ситий І. Про втрати Чернігівського полку під час другого Чигиринського походу 1678 р. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 3-5.
49. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 92.
50. Замысловский Е.Е. Сношения России с Польшей в царствование Федора Алексеевича. – СПб, 1888. – С. 37.
- Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 145, 146.
51. Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 93.
52. Новосівський І. Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі / Збірник на пошану професора О. Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977. – С. 346.
- Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 159.
53. Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 280.
- Величко С. Літопис. – С. 290.
- Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 160, 162-164.
54. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. – СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1853. – Т.V. – С. 176.
- Величко С. Літопис. – Т.2. – С. 371.
- Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 181-183, 190, 192.
55. Детальніше див.: Російський державний архів давніх актів. – Ф. 79. – Оп.5. – Спр. 14.
- Греков И.Б. "Вечный мир" 1686 года: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1950.
- Копреева Т.Н. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 года до "вечного мира" 1686 года): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1952.
- Wojcik Z. Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959.
56. Станіславський В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила. Документи // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 119-120.
- Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 195-196.
57. Востков А. К истории первого крымского похода // Киевская старина. – 1886. – № 2.
- Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 99-101.
58. Павленко С. Иван Мазепа. – К., 2003.
- Пирог П.В. Гетман И. Мазепа как землевладелец // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества. Тезисы докладов VI межвузовской научно-практической конференции. – Чернигов, 2007. – С. 48-49.
- Піріг П. Соціально-економічна політика гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 14-23.
- Піріг П.В. Церковна політика гетьмана Івана Мазепи в контексті ідей глобалізації // Глобалізація та цивілізаційні виклики у сучасному світі. Збірник матеріалів круглого столу (18 квітня 2007 року). – Чернігів, 2007. – С. 50-53.
- Піріг П.В. Гетьман Іван Мазепа (на допомогу студентам, викладачам, учителям історії). – Чернігів, 2007 і ін.

В статтє поднято проблему положенія України во второй половине XVII века. Речь идёт об отношениях с ней России, Польши, Турции, Крыма и т.п. Освещается внутренне-и внешнеполитическая деятельность украинских гетманов.

The problem of position of Ukraine in the second half XVII century is heaved up in the article. The question is about relationships with Russia, Poland, Turkey, Crimea etc. Domestic and foreign-policy activity of the Ukrainian hetmans is lit up.